

УДК 330.341.2:346.16

ПРАВОВА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНИХ НОРМ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ**Овсієнко О.В., к.е.н.***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Метою статті є визначення ролі правової економіки у формуванні ефективних норм господарської поведінки, обґрунтування вимог до правових стандартів функціонування економіки.

На основі функціонального підходу до визначення сутності правової економіки обґрунтовано принципи розбудови адекватних правовій економіці норм економічної поведінки. Зокрема доведено, що правова економіка як система, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права, створює суспільний запит на норми господарської поведінки, покликані спрямувати суб'єктів економіки до соціально орієнтованого порядку на основі принципу верховенства права.

Доведено, що поза середовищем правової економіки блокуються суспільні запити на створення таких норм. Адже нерівність у можливостях реалізації соціально-економічних прав суттєво впливає на процес розподілу та перерозподілу суспільного продукту. Це створює у певних соціальних груп стійку економічну мотивацію до збереження такого типу господарського порядку, де наявні джерела необґрунтованого отримання різноманітних економічних привілеїв.

Ключові слова: правова економіка, господарська поведінка, соціально-економічні права, господарський порядок, норми господарської поведінки

UDC 330.341.2:346.16

THE LEGAL ECONOMY AND ITS ROLE IN THE ECONOMIC BEHAVIOR'S EFFECTIVE NORMS FORMATION**Ovsiienko O., PhD in Economics***National Law University named after Yaroslav the Wise*

The purpose of the article is to determine the role of the legal economy in the formation of economic behavior's effective norms, substantiation of requirements to legal standards of the economy functioning.

On the basis of a functional approach to the definition of the legal economy essence, the principles of developing legal norms that are adequate to the legal economy are substantiated. In particular, it has been proved, that the legal economy as a system in which the legal economic activity of some entities does not jeopardize the ability of other subjects to realize their socio-economic rights, creates a public request for norms of economic behavior, designed to direct the subjects of the economy to socially oriented

order based on the rule of law principle.

It is proved that outside of the legal economy, public requests for the creation of such norms are blocked. Inequality in the possibilities of socio-economic rights' realization significantly influences to the process of public product's distribution and redistribution. This creates a stable economic motivation for certain social groups to preserve such kind of economic order, where there are sources of various economic privileges' unjustified obtaining.

Keywords: legal economy, economic behavior, social and economic rights, economic order, the norms of economic behavior.

Актуальність проблеми. Соціально-економічна система, яка наразі склалася в Україні, навряд чи може забезпечити реальну рівноправність та свободу суб'єктів економічної діяльності. Адже панування корупції, незахищеність права приватної власності, асиметрія у доступі до органів державної влади, значні вади у системі розподілу та перерозподілу суспільного продукту деформують базові інститути соціально орієнтованої ринкової економіки, зумовлюють численні порушення як законодавчо закріплених соціально-економічних прав громадян, так і прав, встановлених на основі добровільних угод між суб'єктами економічної діяльності. Однією з головних причин цього дослідники вбачають недосконалість інституціонального середовища, що склалося в Україні (О. Воловик [1, с. 76], А. Гриценко [2, с. 35], О. Гриценко [3, с. 83-84], В. Дементьев [4, с. 128], Ю. Лисенко, Г. Стрижак [5, с. 50] та інші).

Низька якість інститутів формує специфічний тип господарської поведінки, коли суб'єктам економічних відносин стає економічно не вигідно додержуватися легально встановлених норм і правил, що значною мірою порушує соціально-економічні права та свободи інших учасників ринкових відносин. У свою чергу це породжує нові, подекуди суспільно шкідливі інститути (наприклад, корупційна рента, заробітна плата "у конвертах", "відкати" при отриманні державних замовлень тощо). Так, Ю. Лисенко та Г. Стрижак зазначають, що "системна трансформація економічних відносин, побудова ринкової економіки в умовах незалежної України призвела до інституціональної ентропії: інститути, що функціонують *ex ante*, були зруйновані, а нові інститути, засновані на принципах ринкової економіки, досі не створені.

При цьому інституціональний вакуум, який утворився, почав заповнюватися неформальними інститутами, що мають неефективний характер" [5, с. 50].

Усе це актуалізує наукові пошуки у сфері інституціонального проектування української економіки, спрямовані на: по-перше, визначення особливостей інституціонального середовища, яке повертає суб'єктів господарювання до соціально орієнтованого порядку; по-друге, встановлення суб'єктів, зацікавлених у створенні такого середовища.

Аналіз останніх наукових досліджень. Генезис інститутів та їх роль в унормуванні господарської поведінки активно досліджується як у зарубіжній науковій літературі (Дж. Б'юкенен, Т. Еггертссон, Р. Капелюшников, Р. Коуз, Д. Норт, Р. Нуреев, О. Уільямсон [6], А. Шастітко), так і у вітчизняному дискурсі (С. Архієреєв, А. Гриценко [2], О. Гриценко [3], В. Тарасевич та інші). При цьому концепція правової економіки як сфери реалізації та захисту економічних прав і свобод людини у правовій, соціальній державі є відносно новою [3; 7]. Спеціальних монографічних досліджень проблем формування, розвитку і суспільної ефективності правової економіки в Україні доки що не існує. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядаються у наукових статтях та монографіях з інституціональної економіки, проте вони не мають комплексного, узагальнюючого характеру [1; 3; 7]. При цьому аналітичні моделі економістів концентруються навколо обґрунтування змісту та шляхів формування економіки права [1; 4; 8], а наукові інтереси юристів зосереджуються переважно на правовому регулюванні економіки [9; 10].

Тому додаткового дослідження потребують не тільки напрями розвитку та суспільна роль правової економіки, а й її інституціональне проектування як умова формування правової державності; розроблення ефективних правових стандартів функціонування економіки, які спрямовують суб'єктів господарювання до соціально орієнтованого порядку.

Метою роботи є визначення ролі правової економіки у формуванні ефективних норм господарської поведінки, обґрунтування вимог до правових стандартів функціонування економіки, що спрямовують суб'єктів господарювання до соціально орієнтованого порядку на основі принципу верховенства права.

Викладення основного матеріалу дослідження. У дослідженнях правової економіки виокремилося два підходи: змістовний та функціональний. Автор змістовного підходу, О. А. Гриценко, вважає, що економіка стає правовою, коли в основу економічних відносин покладено принцип верховенства права (*Rule of Law*) [3, с. 81-82]. "Функціонування правової економіки, – вважає О. А. Гриценко, – передбачає договірні відносини, в межах яких конкурентним шляхом народжуються алгоритм поєднання свободи (можливості, правомочності) та залежності (відповідальності та обов'язків) сторін, ефективність цього алгоритму залежить від передбачуваності, впевненості та очікування виконання умов угоди (тобто довіри)" [3, с. 84].

Однак в контексті нашого аналізу змістовний підхід до визначення категорії "правова економіка", запропонований О. А. Гриценко, виявляється завузьким. Якщо зводити правову економіку виключно до легальної діяльності, яка здійснюється на визначених законодавством умовах, тоді правовою економікою слід визнати рабовласницьку економіку давніх суспільств (адже работоргівля була санкціонована законом), колоніальну систему (також закріплену законодавчо) тощо. З огляду на це, зміст поняття «правова економіка» потребує уточнення та розширення. Автор додержується функціонального підходу до його визначення, згідно з яким правова економіка – це не просто захищена, закріплена і врегульована правом система суспільного господарювання, а така система, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права [7, с. 103]. Тому критеріями правової економіки, доцільно визнати такі:

- рівні можливості у реалізації соціально-економічних прав. Причому йдеться саме про можливості реалізації прав, якими економічні суб'єкти вільні розпоряджатися на власний розсуд, а не про соціально-економічну рівність або рівність результатів соціально-економічної діяльності;

- законний, унормований характер економічної діяльності. Діяльність, яка спирається на інституціоналізовані норми, може розглядатися як така, проти якої суспільство не заперечує;

- чітка визначеність у правах для кожного конкретного суб'єкта

економічних відносин, реальність задекларованих соціально-економічних прав;

- діяльність кожного окремого суб'єкта, а також їх груп не призводить до порушення фундаментальних соціально-економічних прав інших.

Зазначимо, що існування правової економіки стає можливими лише тоді, коли в її основі лежить уся сукупність критеріїв, а не їх вибіркоче поєднання. Потрапляючи у середовище правової економіки, економічні агенти стають зацікавленими в адекватних йому нормах господарської поведінки. Якщо замислитися над питанням про те, які саме норми вважати адекватними правовій економіці, можна дійти висновку, що вони мають відповідати таким вимогам:

- втілювати економічну свободу економічних агентів, у площині якої розкриваються можливості суб'єктів господарських відносин вільно розпоряджатися своєю власністю, у тому числі інтелектуальною власністю та власністю на робочу силу, самостійно визначати власне місце у суспільному виробництві, вибудовувати соціально-економічні відносини з іншими його учасниками на добровільній, взаємовигідній основі;

- забезпечувати формальну справедливість економічним агентам, у площині якої формуються рівні можливості втілювати економічні права усіх членів суспільства. Тобто вільна реалізація соціально-економічних прав одного з суб'єктів не має призводити до порушення аналогічних фундаментальних прав інших суб'єктів господарювання;

- формувати суспільно вигідний тип господарської поведінки. Тобто витрати, пов'язані з дотриманням вимог правового режиму (або витрати законослухняності за Е. де Сото [8, с. 132-150]), мають бути нижчими порівняно з витратами на здійснення неформальної діяльності (витратами нелегальності [8, с. 151-170]).

Таким чином роль правової економіки полягає у тому, що вона створює середовище, необхідне для появи таких норм господарської поведінки, які спрямовують суб'єктів господарювання до соціально орієнтованого порядку на основі принципу верховенства права. Це дає можливість кожному суб'єкту суспільства вільно входити або не входити у певну мережеву структуру, а останній не нав'язувати йому свої правила і норми. Отже правова економіка стає підґрунтям масової співпраці та

суспільного партнерства, засобом забезпечення високого рівня довіри між суспільством, бізнесом та владою.

Чи існує попит на такі норми поза межами правової економіки, та чи зацікавлені суб'єкти економіки, яка не відповідає критеріям правової, створювати такі норми?

Намагаючись дати відповіді на ці питання, будемо використовувати традиційну для сучасного неоінституціоналізму дослідницьку парадигму, яка ґрунтується на принципах:

- методологічного індивідуалізму, згідно з яким «усі економічні феномени пояснюються через індивідуальні дії економічних агентів» [11, с. 8]. Тобто інститути розглядаються як вторинні по відношенню до індивідів, причому останні можуть цілеспрямовано змінювати існуючі правила [12, с. 62]. Це означає, що саме індивіди створюють вигідні їм інститути, у тому числі правові;

- принцип обмеженої раціональності, згідно з яким економічні суб'єкти прагнуть діяти раціонально, але у дійсності мають цю здатність лише в обмеженій мірі [6, с. 44-52]. Втілюючи цей принцип, суб'єкти оцінюють чисті переваги, які можуть бути визначені як різниця між доходами та витратами на створення правових норм, що забезпечують рівність у реалізації соціально-економічних прав, та доходами і витратами, які виникають за відсутності таких норм.

Спробуємо застосувати ці принципи стосовно вітчизняної економіки. В Україні склалося доволі цікава ситуація. Де-юре система формального права декларує рівні можливості у реалізації соціально-економічних прав. Де-факто у багатьох випадках ця система генерує нерівність у їх реалізації. Окремі аргументи на користь цього твердження автор неодноразово наводив у своїх роботах [7; 13]. Спробуємо довести цю тезу ще раз.

Розглянемо такий приклад. Конституція України гарантує кожному громадянину право на соціальний захист [14, ст. 46], достатній рівень життя [14, ст. 48]. Одним з важливих напрямів державної соціальної політики є забезпечення соціального захисту громадян у сфері житлово-комунальних послуг. Так, якщо витрати домогосподарства на оплату житлово-комунальних послуг перевищують у середньому 15 % щомісячного сукупного доходу, таке домогосподарство має право на державну допомогу – субсидію, яка надається за рахунок коштів

державного бюджету. За даними Державної служби статистики України, станом на 20.09.2017 р. з початку 2017 р. субсидії було призначено 7029,1 тис. домогосподарств [15, с. 1]. Це понад 18 млн. осіб або майже 43 % населення країни. У 2017 р. витрати державного бюджету на субсидії з оплати житлово-комунальних послуг мають становити 61,174 млрд. грн. [16].

Система формального права забезпечує громадянам рівні права при отриманні субсидій. Згідно з нею, субсидії можуть отримати навіть особи працездатного віку, яку не працюють, не навчаються, не здійснюють догляд за дитиною або інвалідом і не перебувають на обліку як безробітні. У такому випадку їх дохід визначається на рівні двох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб станом на кінець періоду, за який враховуються доходи для призначення субсидій [17, п. 12].

Результатом цього є штучно створена асиметрія у реалізації соціально-економічних прав: одній групі населення (непрацюючі працездатні) надається можливість реалізовувати своє право на соціальну підтримку за рахунок нехтування правами на гідний рівень життя інших груп населення (офіційно працевлаштовані платники прямих податків). Здається, у цій ситуації має виникнути, по-перше, масова зацікавленість у зміні чинних правил та норм надання субсидій, по-друге, масова зацікавленість у зміні пропорцій суспільного розподілу. Адже ситуація, у якій доходи 42 % мешканців країни недостатні для оплати житлово-комунальних послуг, навряд чи може вважатися нормальною.

Проте ситуація ускладнюється наявністю масштабної тіньової економіки. Для її суб'єктів чинна система норм і правил соціального захисту робить раціональним типом поведінки або працю без реєстрації або офіційне працевлаштування з виплатою мінімальної зарплати та виплатою решти неофіційно. Це дозволяє не тільки приховати від оподаткування та сплати страхових внесків принаймні частину власних доходів, а й претендувати на більш значущі соціальні пільги та допомогу від держави. За таких умов економічно не вигідними стають норми, які забезпечують рівність у реалізації соціально- економічних прав.

Що ж стосується масової зацікавленості у зміні пропорцій суспільного розподілу, то вона, безумовно, існує. Адже основна причина надання субсидій – низький рівень доходів їх адресатів. Враховуючи занижений рівень соціальних стандартів, можна було б припустити

наявність стійкої економічної мотивації у значної частини населення принаймні до справедливої оцінки вартості робочої сили. Однак спроби змінити чинний економічний порядок не знаходять законодавчої підтримки через зрощування інтересів бізнесу та влади. Як зазначає О. Чуприна, "за умови того, що трудові ресурси країни недооцінені, і за рахунок заробітних плат їх неможливо повною мірою відтворити, державна допомога робітникам будь-якої форми, спрямована на відшкодування різниці між необхідною вартістю робочої сили та розміром заробітної плати, є допомогою саме власникам капіталу" [18, с. 142]. Таким чином для впливової групи населення раціональним типом поведінки стає підтримка системи права, неспроможної повернути господарських агентів до соціально орієнтованого ринкового порядку.

Усе викладене дозволяє дійти до невтішного висновку про те, що інституційний каркас вітчизняної економіки не тільки уможлиблює нерівність у реалізації соціально-економічних прав її суб'єктів, а і породжує у масових соціальних груп стійку економічну мотивацію до збереження чинного господарського порядку як джерела необґрунтованого отримання різноманітних економічних привілеїв.

Висновки. Функціональний підхід до визначення сутності правової економіки не просто як до захищеної, закріпленої і врегульованої правом системи суспільного господарювання, а як до системи, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права, дав можливість визначити принципи розбудови адекватних такому способу господарювання норм економічної поведінки. На цій основі обґрунтовано вимоги до правових стандартів функціонування економіки, які мають:

- по-перше, втілювати економічну свободу економічних агентів, у площині якої розкриваються можливості суб'єктів господарських відносин вільно розпоряджатися своєю власністю, вибудовувати соціально-економічні відносини з іншими його учасниками на добровільній, взаємовигідній основі;

- по-друге, забезпечувати формальну справедливість економічним агентам, у площині якої вільна реалізація соціально-економічних прав одного з суб'єктів не має призводити до порушення аналогічних фундаментальних прав інших суб'єктів господарювання;

- по-третє, формувати суспільно вигідний тип господарської поведінки. Тобто витрати, пов'язані з дотриманням вимог правового режиму, мають бути нижчими порівняно з витратами на здійснення неформальної діяльності.

Розкрито суспільну роль правової економіки як середовища, у якому формується запит на норми господарської поведінки, покликані спрямувати суб'єктів економіки до соціально орієнтованого порядку на основі принципу верховенства права. Доведено, що поза середовищем правової економіки блокуються суспільні запити на створення таких норм. Адже нерівність у можливостях реалізації соціально-економічних прав суттєво впливає на процес розподілу та перерозподілу суспільного продукту, що створює у певних соціальних груп стійку економічну мотивацію до збереження такого типу господарського порядку, де наявні джерела необґрунтованого отримання різноманітних економічних привілеїв. Тому перспективи подальших досліджень становлення та розвитку правової економіки тісно пов'язані з пошуком таких напрямів інституційного проектування економіки, які б забезпечили стійкий попит з боку суб'єктів господарювання на втілення принципу верховенства права у систему норм, що регламентують їх взаємовідносини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воловик О. А. Погляд на право і розвиток економіко-правового дискурсу: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 272 с.
2. Гриценко А. А. Институциональная архитектура: предмет, основные законы, методология. Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. 2006. - Вып. 103-1. - С. 31–37.
3. Гриценко О. А. Верховенство права в контексті економічної теорії. Економічна теорія та право. 2015. № 3. С. 77–88.
4. Дементьев В. В. Институты, поведение, власть: монография. Донецк: ДонНТУ, 2012. - 310 с.
5. Лисенко Ю., Стрижак Г. Сучасна парадигма інституціональних пасток. Економічна теорія. 2014. - № 4. - С. 48–60.
6. Williamson O. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting: monograph. N. Y.: The Free Press, 1985. - 450 p.
7. Овсієнко О. В. Правова економіка: зміст та засади функціонування. Економічна теорія та право. 2015. - № 2. - С. 100–109.

8. De Soto E. The Other Path: The Economic Answer to Terrorism: monograph. N.Y.: Basic Books, 2002. - 273 p.
9. Устименко В. А., Джабраїлов Р. А., Кампо В. М. та ін. Конституційні засади економічної системи України: монографія / за ред. В. А. Устименка / Нац. акад. наук України, Ін-т екон.-прав. дослідж. Донецьк: Юго-Восток, 2011. - 218 с.
10. Задихайло Д. Д. Теоретичні аспекти конституційно-правового забезпечення діяльності держави в економічній сфері. Економічна теорія та право. 2014. - № 1. - С. 170–179.
11. Кирдина, С.Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма: доклад. М.: Институт экономики РАН, 2013. - 54 с.
12. Фомина Ю. А. Традиционный институционализм и неoinституционализм – объединение методологических позиций. Наукові праці ДонНТУ. 2008. Сер. Економічна. Вип. 34-1. - С. 61-67.
13. Овсієнко, О. В. Держава як джерело нерівності у реалізації соціально-економічних прав в Україні. Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. 2014. - № 4. - С. 59–68.
14. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 25.09.2017).
15. Про надання населенню субсидій у серпні 2017 р. Експрес-випуск Державної служби статистики України. 20.09.2017 № 361/0/05.5вн-17. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2017/09/174pdf.zip> (дата звернення 25.09.2017).
16. Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2017 рік": Закон України від 13.07.2017 р. № 2137-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 36, Ст. 377.
17. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 р. № 848. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-95-п> (дата звернення 25.09.2017).
18. Чуприна О. О., Чуприна О. А. Екзогенні чинники низького рівня оплати праці в Україні та його вплив на розвиток національної економіки. Економічний простір. 2016. - № 111. - С. 136–147.